

KAMIL SŁOMIŃSKI

Uniwersytet Warszawski

PRAWNA EWOLUCJA TREŚCI RYZYKA EMERYTALNEGO – GŁOS W DYSKUSJI

1. WPROWADZENIE

Idea zabezpieczenia społecznego kształtowała się przez lata niedostatku ekonomicznego, partykularyzmu systemów ubezpieczeniowych i braku kompleksowej wizji ochrony jednostki przed niebezpieczeństwami socjalnymi. Koncepcja uniwersalnego systemu, który byłby w stanie zapewnić społeczeństwu podstawowe środki do życia, wiąże się z rozwojem praw człowieka drugiej generacji i narastaniem ustawodawstwa socjalnego pod koniec XIX wieku¹. Zabezpieczenie społeczne jest współcześnie uregulowane na gruncie prawa międzynarodowego. Artykuł 22 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka² przewiduje prawo wszystkich ludzi do ubezpieczenia społecznego. Artykuł ten gwarantuje prawo każdego do stopy życiowej zapewniającej zdrowie i dobrobyt jego i jego rodziny. Prawa te konkretyzowane są między innymi w działalności prawodawczej Międzynarodowej Organizacji Pracy.

¹ W 1883 roku uchwalono w Niemczech pierwszą ustawę o ubezpieczeniu chorobowym (*Gesetz betreffend die Krankenversicherung der Arbeiter*), w 1889 r. – o ubezpieczeniu emerytalnym i rentowym (*Gesetz betreffend die Invaliditäts- und Altersversicherung*).

² Por. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html> (dostęp 1 września 2019 r.).

Ubezpieczenie społeczne jest jedną z form organizacyjno-finansowych idei zabezpieczenia społecznego. Zabezpieczenie społeczne może być realizowane także drogą zaopatrzenia społecznego bądź metody filantropijnej. Toteż „ubezpieczenie społeczne” jest pojęciem węższym niż „zabezpieczenie społeczne”. Metodę ubezpieczeniową charakteryzuje przede wszystkim występowanie funduszu celowego finansowanego ze składek oraz tworzenie wspólnot osób narażonych na dane zdarzenia losowe biotyczne. Ubezpieczenie społeczne jest charakteryzowane jako „urządzenie społeczno-gospodarcze zabezpieczające jednostkę przed skutkami zajścia w jej życiu zdarzenia niekorzystnie wpływającego na zdolność do samodzielnego zdobywania środków utrzymania”³. Fundusz na świadczenia gromadzony jest ze składek. Ubezpieczenie społeczne zaczęło odgrywać istotną rolę dopiero po wprowadzeniu przez Bismarcka jego przymusowego charakteru⁴. W Polsce wydzielono cztery subfundusze ubezpieczeniowe, z których wypłacane są świadczenia: chorobowy, rentowy, wypadkowy i emerytalny, składające się na Fundusz Ubezpieczeń Społecznych – państwowy fundusz celowy.

Jednym z filarów systemów ubezpieczeń społecznych stało się zabezpieczenie na starość. Ubezpieczenie emerytalne jest dziś powszechnie uznawaną formą zabezpieczenia społecznego w krajach rozwiniętych i rozwijających się⁵. Międzynarodowe akty normatywne, takie jak konwencja nr 102 Międzynarodowej Organizacji Pracy dotycząca minimalnych norm zabezpieczenia społecznego⁶ czy konwencja nr 128 Międzynarodowej Organizacji Pracy dotycząca świadczeń w razie inwalidztwa, na starość i w razie śmierci żywiciela rodziny, regulują podstawowe standardy i zasady dotyczące funkcjonowania systemów emerytalnych na świecie. Normy dotyczące zabezpieczenia na starość zostały także inkorporowane do licznych ustaw zasadniczych. Artykuł 67

³ I. JĘDRASIK-JANKOWSKA, *Pojęcia i konstrukcje prawne ubezpieczenia społecznego*, Warszawa 2017, s. 458.

⁴ E. GRABOWSKI, *Ubezpieczenia społeczne w państwach współczesnych*, Kraków-Warszawa 1911.

⁵ Por. <http://www.damgoodpensions.com/blog/how-do-pensions-work-in-other-countries/>, (dostęp 1 września 2019 r.).

⁶ Dz.U. z 2005 r. Nr 93, poz. 775.

Konstytucji RP⁷ statuuje prawo obywatela do zabezpieczenia społecznego po osiągnięciu wieku emerytalnego. W tym skromnym zakresie Konstytucja określa ryzyko emerytalne. Zakres i formy zabezpieczenia społecznego ustrojodawca pozostawia regulacji ustawowej, toteż doprecyzowanie treści ryzyka emerytalnego dokonuje się zwykłą drogą legislacyjną. Ustawowej konstrukcji ryzyka emerytalnego należy przyrzeć się dokładnie ze względu na szczególny charakter tejże oraz z powodu niezwyklej doniosłości regulacji emerytalnej. Należy bowiem zgodzić się z Kamilem Antonowem, że „ubezpieczenia społeczne (zwłaszcza emerytalno-rentowe) były od zawsze i nadal powinny pozostać jednym z najistotniejszych elementów przyczyniających się do zapewnienia dobra wspólnego w oparciu o ideę solidarności społecznej (zaakcentowaną również w preambule Konstytucji) i sprawiedliwy podział świadczeń”⁸.

2. POJĘCIE RYZYKA UBEZPIECZENIOWEGO

System ubezpieczeń społecznych, aby sprawnie funkcjonować, musi ściśle określać momenty nabycia i realizacji prawa do określonych świadczeń. Zasiłek chorobowy czy renta z tytułu niezdolności do pracy mogą przysługiwać tylko w celu zabezpieczenia niekorzystnej sytuacji życiowej ubezpieczonego (choroby, kalectwa), która rzutuje na zdolność do zdobywania środków do życia. Realizacja prawa do świadczeń następuje więc w momencie aktualizacji ryzyka ubezpieczeniowego.

Ryzyko (zdarzenie) ubezpieczeniowe jest terminem technicznoprawnym budzącym spore kontrowersje w doktrynie prawa ubezpieczeń społecznych. Jan Jończyk podkreśla socjalny charakter ryzyk ubezpieczenia społecznego. Autor zaznacza, że sytuacje chronione dotyczą niezdolności do pracy pracownika, która ma być objęta odpowiednim świadczeniem. Ochrona ryzyk socjalnych ma służyć rozwiązaniu „kwestii socjalnej” ludności utrzymującej się z pracy najemnej, przede

⁷ Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.

⁸ K. ANTONÓW, *Prawo do emerytury*, Zakamycze 2003, s. 50.

wszystkim robotników⁹. Oprócz położenia nacisku na ryzyko i jego ochronę można skupiać się także na zaspokajaniu szczególnych potrzeb człowieka, wynikających z ryzykownych wydarzeń. Waclaw Szubert definiuje ubezpieczenie społeczne jako „system zagwarantowanych ustawowo i związanych z pracą świadczeń o charakterze roszczeniowym, pokrywających potrzeby wywołane przez zdarzenia losowe”...¹⁰.

Należy podkreślić, że ubezpieczenie społeczne nie udziela świadczeń z tytułu zajścia zdarzeń losowych, ale chroni rezultaty zdarzeń losowych w zakresie zdolności do zdobywania środków do życia. Oddziela się pojęcie zdarzenia losowego od zdarzenia ubezpieczeniowego, jako przedmiotu ochrony. Aspekt ten szczególnie zaznacza Inetta Jędrasik-Jankowska: „Ryzyko ubezpieczeniowe – w odróżnieniu od zdarzeń losowych mających być faktyczny, realny – jest tworem prawnym w tym sensie, że dopiero objęcie określonego skutku zdarzenia losowego ochroną ubezpieczeniową kreuje być prawny danego zdarzenia, podnosi je do rangi kategorii prawnej”¹¹. Ryzykiem ubezpieczeniowym jest jedynie takie zdarzenie, którego wystąpienie tworzy roszczenie ubezpieczonego o wypłatę określonego przez ustawę świadczenia. Do ustawodawcy należy decyzja, które skutki zdarzeń losowych obejmie ochroną i jakim świadczeniem. Ubezpieczenie społeczne nie chroni więc na wypadek choroby czy śmierci, ale w przypadku zajścia prawnie relewantnego ryzyka – niezdolności do pracy, utraty żywiciela. Każde zdarzenie ubezpieczeniowe to określona przepisami sytuacja życiowa spowodowana zdarzeniem losowym, oznaczająca rodzaj i zakres wpływu zdarzenia losowego na zdolność do zdobywania środków utrzymania¹².

Zdarzenia losowe, o których mowa, mają charakter biotyczny. Wiąże się z konstrukcją biologiczną człowieka i podatnością na choroby, starością oraz ewentualnie rozrodznością człowieka.

Ubezpieczenie społeczne charakteryzuje się ochroną przed skutkami zdarzeń losowych w zdolności produkcyjnej człowieka, nie w majątku.

⁹ J. JOŃCZYK, *Prawo zabezpieczenia społecznego*, Zakamycze 2001, s. 14.

¹⁰ W. SZUBERT, *Ubezpieczenie społeczne. Zarys systemu*, Warszawa 1987, s. 66.

¹¹ I. JĘDRASIK-JANKOWSKA, *Pojęcia...*, s. 107.

¹² I. JĘDRASIK-JANKOWSKA, *Pojęcia...*, s. 122.

Tak więc relewantnymi zdarzeniami losowymi będą te, które są w stanie przeszkodzić w wykonywaniu pracy przez ubezpieczonego.

Ustawowe zdefiniowanie treści ryzyka ubezpieczeniowego ma rudymenitarne znaczenie dla wystąpienia ochrony ubezpieczeniowej, a co za tym idzie roszczenia wobec organu rentowego o wypłatę danego świadczenia. *A contrario*, brak zajścia zdarzenia ubezpieczeniowego spowoduje obowiązek odmowy wypłaty świadczenia, od którego nie ma wyjątku.

3. KSZTAŁTOWANIE SIĘ ODMIENNOŚCI RYZYKA EMERYTALNEGO

Używane w punkcie 1 artykułu określenie „zabezpieczenie na starość” może nie oddawać istoty sytuacji chronionej świadczeniem emerytalnym. Jak zostało ustalone w punkcie niniejszego opracowania, ryzykiem ubezpieczeniowym są określone skutki w zakresie zdolności do utrzymywania środków utrzymania, a nie samo zajście zdarzenia losowego. Co więcej, starość to naturalny etap życia, który powstaje na skutek procesu biologicznego. Ubezpieczenie społeczne, zakłada ochronę skutków zdarzeń niepewnych i niespodziewanych, do których starość nie należy. Ochrona ryzyka emerytalnego wymaga więc szczególnej konstrukcji prawnej, aby była do pogodzenia z regułami doktryny ubezpieczeniowej. Z tego powodu omawiane ryzyko ubezpieczeniowe przeszło kompleksową ewolucję co do ustawowej treści.

Pierwsze ustawodawstwo, szczegółowo poruszające kwestię prawa do emerytury, powstało w Niemczech w latach 1889-1900. Całą gałąź rent i emerytur została ujednoczona w jedno ubezpieczenie – *Invalidentversicherung*. Emerytura starcza początkowo przysługiwała osobom kończącym lat 70¹³. Starość łączyła się więc ze stanem niedołęstwa. Ustawa wskazywała niezdolność do pracy jako ustawowy skutek starości. Ubezpieczenie niemieckie nie udzielało więc pomocy starcom jako członkom społeczeństwa, mającym prawo za wieloletnią pracę do

¹³ Po kilku latach obniżono tę granicę do 65 lat. Por. E. GRABOWSKI, *Ubezpieczenia społeczne w państwach współczesnych*, Warszawa 1923, s. 190.

utrzymania się; przeciwnie, ustawa udzielała pomocy starcom tylko dlatego, że są niezdolni do pracy po osiągnięciu wieku starczego. Gdyby byli w stanie pracować, ustawa nie udzielałaby im ochrony¹⁴. Koncepcja niemiecka opierała się na konstrukcji domniemania niezdolności do pracy. Początkowo ten paradygmat przyświecał większości ustawodawstwa europejskiego. Państwami, które wzorowały się na modelu niemieckim były między innymi Szwecja, Luksemburg, Włochy i Hiszpania.

Zgoła odmienny model przyjęła Dania. W 1891 roku uchwalono tam ustawę emerytalną, opisywaną jako „ożywioną duchem wysoce humanitarnym”¹⁵. Prawo do utrzymania w przypadku starości mieli wszyscy Duńczycy, którzy dożyli do 60 roku życia, potrzebowali pomocy, ostatnie 10 lat mieszkali w Danii, nie popełnili żadnego przestępstwa oraz nie korzystali z dobroczynności¹⁶. Świadczenia na wypadek starości obejmowały w 1914 r. niecałe 100 000 Duńczyków¹⁷. Regulacja duńska odrzucała konstrukcję domniemania inwalidztwa oraz przyjmowała metodę zaopatrzeniową jako formę zabezpieczenia emerytalnego.

Pierwsza polska ustawa o ubezpieczeniu społecznym¹⁸ odwoływała się do modelu niemieckiego. Ustawa nie wymagała stwierdzenia inwalidztwa na skutek biologicznych zmian związanych ze starzeniem się organizmu, ale uznawała za inwalidę ubezpieczonego, który ukończył 65 lat życia, a jeśli przebył w ubezpieczeniu 750 tygodni składek – 60 lat¹⁹.

Autonomizacja ryzyka emerytalnego dokonała się dekretem z 25 czerwca 1954 r. o powszechnym zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin²⁰. Wyodrębnienie ryzyka emerytalnego polegało na oddzieleniu ryzyka rentowej niezdolności do pracy od ryzyka starzenia się organizmu. Dekret przyznawał rentę starczą pracownikowi, który spełnił warunek stażu i osiągnął „wiek starczy”. Istotne przemiany

¹⁴ *Ibidem*, s. 178.

¹⁵ *Ibidem*, s. 228.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, s. 229.

¹⁸ Ustawa z 28 marca 1933 r. o ubezpieczeniu społecznym (scaleniowa).

¹⁹ Art. 154 ust. 3 ustawy scaleniowej.

²⁰ Dz. U. z 1958 r. Nr 23, poz. 97 ze zm.

pojęciowe wprowadziła ustawa z 23 stycznia 1968 r. o powszechnym zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin²¹. Określenia „wiek starczy” i „renta starcza” zostały zastąpione pojęciami: „wiek emerytalny” i „emerytura”. Dokonało się kompleksowe wydzielenie ryzyka wieku emerytalnego z ogólnego ryzyka niezdolności do pracy. W wyniku rozdzielenia tych ryzyk możliwe stało się ustalenie odrębnego reżimu prawnego ochrony ubezpieczeniowej w przypadku osiągnięcia wieku emerytalnego²². Obecnie żaden system emerytalny nie przewiduje już konstrukcji domniemania niezdolności do pracy z powodu osiągnięcia określonego wieku.

Wydzielenie ryzyka starości w odrębny przedmiot ochrony ubezpieczeniowej wywołało konieczność doprecyzowania treści ryzyka emerytalnego. Żadna polska ustawa nie ujednoznaczała teżej. Wszystkie ustawy przewidywały prawo do emerytury po osiągnięciu wieku emerytalnego oraz po wykazaniu wymaganego stażu ubezpieczeniowego. Jednakże spełnienie tych warunków nie powodowało realizacji prawa w razie dalszego zatrudnienia czy osiągnięcia dodatkowych dochodów²³. Według I. Jędrasik-Jankowskiej, „uzasadniało to tezę, że przedmiotem ochrony nie było osiągnięcie wieku emerytalnego, lecz fakt zaprzestania pracy po spełnieniu warunków wieku i stażu [...] Odejście z rynku pracy (rozwiązanie stosunku pracy) było więc wyrazem zajścia ryzyka ubezpieczeniowego”²⁴.

Wielu przedstawicieli doktryny utożsamia osiągnięcie wieku emerytalnego ze zdarzeniem ubezpieczeniowym²⁵. Według tej koncepcji ukształtowanie wieku emerytalnego wpływa bezpośrednio na treść ryzyka emerytalnego, a więc na nabycie i realizację prawa do emerytury. Kamil Antonów twierdzi, że „takie ujęcie ryzyka emerytalnego wynika z ubezpieczeniowej konstrukcji prawa do emerytury”²⁶. Autor

²¹ Dz. U. Nr 3, poz. 6 ze zm.

²² I. JĘDRASIK-JANKOWSKA, *Treść ryzyka emerytalnego*, [w:] *Konstrukcje prawa emerytalnego*, red. T. BIŃCZYCKA-MAJEWSKA, Zakamycze 2004, s. 75.

²³ Następowało wówczas zawieszenie prawa do emerytury.

²⁴ I. JĘDRASIK-JANKOWSKA, *Pojęcia...*, s. 461.

²⁵ W. SZUBERT, *op. cit.*, s. 104. K. ANTONÓW, *op. cit.*, s. 19 i s. 37.

²⁶ K. ANTONÓW, *op. cit.*, s. 41

podkreśla, że zaktualizowanie się ryzyka dożycia wieku emerytalnego musi być związane z wystąpieniem ujemnej konsekwencji w sferze dotychczasowej sytuacji prawnej ubezpieczonego. Ten negatywny skutek aktualizacji ryzyka emerytalnego ma kształtować treść ryzyka dożycia wieku emerytalnego, które wyraża się w niebezpieczeństwie utraty zatrudnienia w razie osiągnięcia wieku emerytalnego²⁷.

Ostatnie ujęcie pomija aspekt wpływu przepisów o zawieszeniu prawa do emerytury na treść ryzyka emerytalnego. Z jurydycznego punktu widzenia rozwiązanie umowy o pracę jest warunkiem *sine qua non* realizacji prawa do emerytury.

Ujmowanie treści ryzyka emerytalnego możliwe jest więc na dwa sposoby:

- jako ryzyko dożycia wieku emerytalnego,
- jako prawo do zaprzestania działalności zarobkowej w związku z osiągnięciem wieku emerytalnego.

Nie budzi natomiast wątpliwości fakt, że prawo do emerytury nabywa się z chwilą dożycia wieku emerytalnego, zaś realizacja prawa następuje w chwili zaprzestania zatrudnienia.

Na ustawową treść ryzyka emerytalnego podstawowy wpływ mają przepisy o zawieszeniu prawa do emerytury, które polski ustawodawca nader często nowelizuje. Prawo do emerytury nie może zrealizować się bez zaprzestania zatrudnienia. Na wypadek kontynuowania zatrudnienia, nabyte prawo do emerytury zawiesza się. Odmienna sytuacja ukształtowała się po wejściu w życie ustawy z 17 października 1991 r. o rewaloryzacji emerytur i rent, o zasadach ustalania emerytur i rent oraz o zmianie niektórych innych ustaw²⁸. W tym stanie prawnym prawo do emerytury przysługiwało w wyniku osiągnięcia samego wieku, jeśli spełniony był warunek stażu pracy. Organ rentowy, ustalając prawo do emerytury, nie żądał rozwiązania stosunku pracy. Pierwotna wersja ustawy z 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych²⁹ (dalej: ustawa emerytalna) w pełni przyjmowała

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Dz. U. Nr 104, poz. 450 ze zm. (ustawa rewaloryzacyjna).

²⁹ Dz. U. Nr 162, poz. 1118 ze zm.

rozwiązania ustawy rewaloryzacyjnej. Artykuł 2 ustawy z 21 stycznia 2000 r. o zmianie ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych oraz ustawy o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych³⁰, poprzez dodanie art. 103 ust. 2a do ustawy emerytalnej, wprowadził obowiązek rozwiązania stosunku pracy w celu realizacji prawa do emerytury. W ówczesnym stanie prawnym nierozwiązanie stosunku pracy powodowało zawieszenie prawa do świadczenia *ex lege* bez względu na wysokość zarobków do czasu rozwiązania umowy o pracę. Rozwiązanie to zostało zaaprobowane w doktrynie. Zwracano uwagę, że „zmianę tę można odczytywać jako ustawowe usankcjonowanie zasady, że treścią ryzyka emerytalnego jest prawo do zaprzestania pracy i otrzymania w miejsce utraconego zarobku świadczenia z funduszy publicznych”³¹. Ta regulacja powodowała działanie reguły „albo praca, albo świadczenie”.

Artykuł 103 ust. 2a ustawy emerytalnej został jednak uchylony 7 stycznia 2009 roku³², co spowodowało możliwość nieograniczonego łączenia emerytury z zarobkiem po osiągnięciu powszechnego wieku emerytalnego, bez konieczności rozwiązania stosunku pracy. 1 stycznia 2011 roku wprowadzono art. 103a do ustawy emerytalnej³³, który ponownie przewiduje zawieszenie prawa do emerytury w przypadku nierozwiązania umowy o pracę. Obowiązujący stan prawny skłania do wniosku, że ryzykiem emerytalnym jest prawo do zaprzestania pracy, natomiast osiągnięcie wieku emerytalnego i ewentualnie wykazanie odpowiedniego stażu ubezpieczeniowego to warunki nabycia prawa do emerytury³⁴. To rozumowanie zostało zaakceptowane w wyroku Trybunału Konstytucyjnego P 47/07³⁵.

³⁰ Dz. U. Nr 9, poz. 118.

³¹ I. JĘDRASIK-JANKOWSKA, *Treść...*, s. 77.

³² Art. 37 pkt 5 ustawy z 21 listopada 2008 r. o emeryturach kapitałowych (Dz.U. Nr 228, poz. 1507).

³³ Art. 6 ustawy z 16 grudnia 2010 r. o zmianie ustawy o finansach publicznych oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. Nr 257, poz. 1726).

³⁴ Tak I. JĘDRASIK-JANKOWSKA, *Pojęcia...*, s. 463.

³⁵ Wyrok TK z 18 listopada 2008 r. P 47/07, pkt III.2., <https://www.saos.org.pl/judgments/108594>, (dostęp 1 września 2019 r.).

4. NIEROZWIĄZANIE STOSUNKU PRACY JAKO PRZYCZYNA ZAWIESZENIA PRAWA DO EMERYTURY

Istotą konstrukcji zawieszenia prawa do emerytury jest wstrzymanie realizacji prawa do świadczenia. Podstawą prawną tej operacji jest art. 134 w zw. z art. 104 ustawy emerytalnej albo art. 134 w zw. z art. 103a ustawy emerytalnej. Celem regulacji zawieszenia prawa do emerytury jest uniknięcie sytuacji pobierania świadczenia przy braku zajścia ryzyka emerytalnego. Ustawodawca posługuje się konstrukcją zawieszenia, gdyż nie może pozbawić prawa nabytego dożywotnio. Przy ujęciu treści ryzyka emerytalnego jako zaprzestania zarobkowania, możliwość łącznego pobierania świadczenia i dalszego wykonywania zatrudnienia wymaga normy prawnej zezwalającej na łączenie świadczenia i zarobku (tj. na niezawieszenie prawa)³⁶. Przy przyjęciu treści ryzyka emerytalnego jako „dożycie wieku emerytalnego” świadczenie przysługiwałoby po osiągnięciu wieku bez konieczności spełniania dodatkowych warunków.

Emerytura nie może być postrzegana jako dodatek do wynagrodzenia. Kamil Antonów podkreśla, że „takie rozwiązanie stoi w sprzeczności zarówno z celem ubezpieczeń społecznych – ich zadaniem jest «łagodzenie, a nie wyrównywanie negatywnych skutków zajścia ryzyka losowych», jak i z istotą ryzyka emerytalnego – kompensacja «szkody» następować powinna wyłącznie w razie ziszczenia się ryzyka osiągnięcia wieku emerytalnego, czyli zaprzestania zatrudnienia, zaś w sytuacji kontynuowania zatrudnienia po zajściu ryzyka ustaje przyczyna ochrony”³⁷. Zawieszenie prawa do emerytury wynika więc z istoty ryzyka emerytalnego.

Bardziej prawidłową konstrukcją byłoby „niezawieszenie prawa do emerytury” w wyjątkowych okolicznościach. Ustawowe klasyfikowanie sytuacji powodujących zawieszenie prawa do emerytury powoduje traktowanie możliwości nieograniczonego łączenia emerytury z zarobkiem jako uprawnienia, a zawieszania prawa do emerytury jako represyjności. W ubezpieczeniu społecznym zasadą było przysługiwanie albo

³⁶ I. JEŃDRASIK-JANKOWSKA, *Pojęcia...*, s. 214.

³⁷ K. ANTONÓW, *op. cit.*, s. 43.

emerytury, albo wynagrodzenia. W wyniku wysokiego popytu na pracę po II wojnie światowej, zaczęto liberalizować tę zasadę. Stąd wynikało przyjęcie aktu prawnego – Rozporządzenia z 9 stycznia 1969 r. w sprawie n i e z a w i e s z a n i a prawa do emerytury lub renty³⁸. Rozporządzenie określało przypadki, w których mimo osiągnięcia zarobków z tytułu zatrudnienia lub dochodów z innych źródeł przez osoby uprawnione do emerytury nie następuje zawieszenie prawa do tego świadczenia lub wypłaca się je w części. Jednak już kilka lat później przyjęto rozporządzenie Rady Ministrów z 2 kwietnia 1977 r. w sprawie z a w i e s z a n i a prawa do emerytury lub renty³⁹. Wskazana różnica w tytule aktu normatywnego nie jest przypadkowa i z pewnością wpływała na postrzeganie ryzyka emerytalnego, a w konsekwencji zasad realizacji prawa do emerytury. Pierwotnie, niezawieszenie prawa traktowane było jako wyjątek, następnie wskazywano na zawieszenie prawa do świadczenia jako okoliczność ekstraordynaryjną.

Wychodząc naprzeciw prawidłowej konstrukcji ryzyka emerytalnego, art. 103a ustawy emerytalnej stanowi: „Prawo do emerytury ulega zawieszeniu bez względu na wysokość przychodu uzyskiwanego przez emeryta z tytułu zatrudnienia kontynuowanego bez uprzedniego rozwiązania stosunku pracy z pracodawcą, na rzecz którego wykonywał je bezpośrednio przed dniem nabycia prawa do emerytury, ustalonym w decyzji organu rentowego”. Przepis wprowadza warunek pozytywny wypłaty świadczenia. Wykluczone jest otrzymywanie emerytury niejako „na urodziny”. Dokonanie czynności prawnej rozwiązania stosunku pracy stanowi *conditio sine qua non* realizacji prawa do emerytury.

Omawiana konstrukcja, w zakresie w jakim uniemożliwia automatyczną realizację prawa do emerytury w związku z dożyciem wieku emerytalnego, jest zgodna z założeniami konstrukcyjnymi ubezpieczenia społecznego. Zgodnie z obowiązującą ustawą emerytalną istnieją trzy fazy realizacji prawa do emerytury. Wraz z osiągnięciem wieku emerytalnego ubezpieczony nabywa prawo do emerytury. Następnie musi zostać rozwiązany stosunek pracy, na końcu zaś dokonuje się przejście

³⁸ Dz.U. z 1969 r. Nr 3, poz. 16.

³⁹ Dz.U. z 1977 r. Nr 11, poz. 46.

na emeryturę. Emeryt po rozwiązaniu stosunku pracy musi ponownie wejść na rynek pracy i nie będzie znajdował się w korzystniejszej sytuacji od innych ubezpieczonych. Emeryci, którzy weszli na rynek pracy, a nie osiągnęli powszechnego wieku emerytalnego, będą podlegali przepisowi art. 104 ustawy emerytalnej o zawieszeniu prawa do emerytury.

W doktrynie prezentowany jest jednak pogląd krytykujący konstrukcję art. 103a ustawy emerytalnej, przy jednoczesnej akceptacji *ratio legis* tej regulacji⁴⁰. Wadliwość konstrukcji zawieszenia prawa do emerytury polega na tym, że zawieszeniu powinny podlegać prawa już zrealizowane. Artykuł 103a ustawy emerytalnej dotyczy zaś sytuacji niemożliwości realizacji prawa bez rozwiązania stosunku pracy. Argumentacji tej sprzyja treść art. 134 ustawy emerytalnej. Rolą tego przepisu jest wstrzymanie wypłaty świadczenia na skutek okoliczności zaszytych po zrealizowaniu prawa. Inetta Jędrasik-Jankowska podkreśla, że posłużenie się konstrukcją zawieszenia prawa do emerytury do czasu zajścia ryzyka (rozwiązania stosunku pracy) jest z logicznego punktu widzenia pozbawione sensu⁴¹. Wspomniana autorka proponuje odmienną regulację. Uważa, że prawidłowo skonstruowany przepis powinien mieć następujące brzmienie: „Realizacja prawa do emerytury może nastąpić po rozwiązaniu stosunku pracy” i znajdować się w rozdziale „Powstanie i ustanie prawa do świadczeń”, a nie w rozdziale „Zawieszenie lub zmniejszenie świadczeń”⁴². Argumenty te należy uznać za trafne, pamiętając jednak, że kluczowe wydaje się utrzymanie przepisów ograniczających możliwość otrzymywania świadczenia ubezpieczeniowego „na urodziny”, nawet pomimo nieprawidłowej konstrukcji. Sam zaś art. 103a ustawy emerytalnej reguluje treść ryzyka emerytalnego, a nie zasady łączenia świadczenia z zarobkiem. Nabyte prawo niejako „oczekuje na realizację”.

Warto zauważyć, że treść ryzyka – zaprzestanie pracy po osiągnięciu wieku emerytalnego – dotyczy jedynie osób pozostających w stosunku pracy. Ubezpieczeni prowadzący działalność zarobkową na innej

⁴⁰ I. JĘDRASIK-JANKOWSKA, *Nierozwiązanie stosunku pracy jako przyczyna zawieszenia prawa do emerytury*, «Praca i zabezpieczenie społeczne» 9/2011, s. 22-27.

⁴¹ *Ibidem*, s. 24.

⁴² *Ibidem*.

podstawie (np. umowy o świadczenie usług) mogą zrealizować nabyte prawo bez względu na kontynuowanie działalności zawodowej. Treścią ryzyka dla tych osób jest po prostu osiągnięcie wieku.

5. PROBLEMY INTERTEMPORALNE ZWIĄZANE ZE ZMIANĄ TREŚCI RYZYKA EMERYTALNEGO

Ustawodawca, chcąc ukształtować ryzyko emerytalne zgodnie z konstrukcyjnymi rudymentami ubezpieczenia społecznego, uchwalił wspomnianą ustawę z 16 grudnia 2010 r. o zmianie ustawy o finansach publicznych oraz niektórych innych ustaw⁴³, która wprowadzała w art. szóstym obowiązującą w obecnym stanie prawnym treść ryzyka emerytalnego. Jednocześnie, art. 28 tej ustawy wprowadzał zasadę, zgodnie z którą osoby, które zrealizowały prawo do emerytury w okresie od 8 stycznia 2009 r. do 31 grudnia 2010 r. i kontynuowały zatrudnienie u dotychczasowego pracodawcy, musiały rozwiązać stosunek pracy do 1 października 2011 r., aby prawo do emerytury nie zostało wobec nich zawieszane.

Regulacja ta oznacza, że emeryci, którzy już zrealizowali swoje prawo (w czasie, gdy ryzykiem emerytalnym było dożycie wieku), musieli do dnia określonego w ustawie, ponownie je zrealizować na nowych zasadach. Wątpliwości co do tej regulacji trafnie skwitowano w literaturze – „Powyższe rozważania można zilustrować, porównując uzyskanie statusu emeryta do przejścia przez bramkę, która otwiera się na hasło «wiek». Wprowadzenie nowego hasła «rozwiązanie» nie może oznaczać cofnięcia przed bramkę tych, co już przez nią przeszli na poprzednie hasło, i zażądania, aby przeszli jeszcze raz, tym razem na nowe hasło, bo w przeciwnym razie emerytura zostanie zawieszona.”⁴⁴. Regulacja w powyższym zakresie została także zaskarżona do Trybunału Konstytucyjnego przez grupę senatorów. Postawiono jej, między innymi

⁴³ Dz. U. Nr 257, poz. 1726.

⁴⁴ I. JĘDRASIK-JANKOWSKA, *Emerytura: kto daje i odbiera*, «Rzeczpospolita» z 25 lutego 2011 r., <https://www.rp.pl/arttykul/617723-Emerytura--kto-daje-i-odbiera---.html>, (dostęp 1 września 2019 r.).

zarzut naruszenia art. drugiego Konstytucji, statuującego zasadę demokratycznego państwa prawnego.

Trybunał Konstytucyjny musiał na początku rozpatrzyć kwestię możliwego naruszenia zasady *ne bis in idem*, poprzez wydanie orzeczenia merytorycznego w sprawie, ze względu na to, że organ ten wydał już wyrok w sprawie SK 45/04⁴⁵, dotyczący podobnej regulacji. Wówczas Trybunał musiał ocenić działanie ustawodawcy, który postanowił wycofać się z koncepcji nabywania prawa do emerytury tylko ze względu na wiek i zawiesił prawo do emerytury emerytom, którzy w określonym terminie nie rozwiązali stosunku pracy. Wtedy Trybunał zinterpretował ten przepis nie jako zmieniający treść ryzyka, ale jako określający zasady łączenia prawa do emerytury z zarobkami, które nie korzystają z ochrony praw nabytych⁴⁶. Trybunał Konstytucyjny postanowił rozpatrywać sprawę merytorycznie. Co więcej, wydał odmienne od wcześniejszego rozstrzygnięcia orzeczenie.

Omawiana regulacja została uznana za niezgodną z artykułem 2 Konstytucji RP⁴⁷. Trybunał zważył, że „niedopuszczalne jest – z punktu widzenia zasady ochrony zaufania [obywatela – K.S.] do państwa i stanowionego przez nie prawa – nakazanie mu zastosowania się do nowej treści ryzyka, czyli nakazanie mu ponownego zrealizowania już raz skutecznie zrealizowanego prawa do emerytury”. Wyrok potwierdza zasadę, że realizacja nabytego prawa do emerytury następuje według treści, jaką ryzyko ma w chwili złożenia wniosku o wypłatę świadczenia.

⁴⁵ Wyrok TK z 7 lutego 2006 r., SK 45/04, <http://trybunal.gov.pl/postepowanie-i-orzeczenia/wyroki/art/5184-decyzja-o-wstrzymaniu-wypłaty-emerytury> (dostęp 1 września 2019 r.).

⁴⁶ I. JĘDRASIK-JANKOWSKA, *Emerytury: kto daje i odbiera...*, podnosiła, że „poprzez użycie niewłaściwej konstrukcji ustawodawcy udało się zwieść Trybunał”.

⁴⁷ Wyrok TK z 13 listopada 2012 r. K 2/12, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20120001285/T/D20121285TK.pdf> (dostęp 1 września 2019 r.).

6. WYKONYWANIE ZATRUDNIENIA ZA GRANICĄ A ART. 103A USTAWY EMERYTALNEJ

Transgraniczna aktywność zawodowa Polaków zrodziła problem dotyczący stosowania art. 103a ustawy emerytalnej w sytuacji pozostawania przez ubezpieczonego w stosunku pracy poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej, w szczególności w państwach członkowskich Unii Europejskiej. Problem ten sprowadza się do tego, czy ubezpieczony pracujący w takim państwie, który nabył prawo do emerytury, musi rozstrzygać stosunek pracy w celu realizacji nabytego prawa.

Prawo unijne reguluje kwestię koordynacji systemów zabezpieczenia społecznego państw członkowskich. Już w preambule rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 883/2004 z 29 kwietnia 2004 r. w sprawie koordynacji systemów zabezpieczenia społecznego⁴⁸ stwierdzone zostało, że: „Trybunał Sprawiedliwości przy kilku okazjach wydał opinię w sprawie możliwości równego traktowania świadczeń, dochodu i okoliczności; zasada ta powinna być ściśle przyjęta i rozwijana, przy jednoczesnym przestrzeganiu istoty i ducha postanowień prawnych”. Z art. 5 tego rozporządzenia wynika, że w przypadkach, w których na podstawie ustawodawstwa właściwego państwa członkowskiego otrzymywanie świadczeń z zabezpieczenia społecznego i inny dochód ma pewne skutki prawne, odpowiednie przepisy tego ustawodawstwa mają zastosowanie także do otrzymywanych świadczeń równoważnych nabytych na podstawie prawodawstwa innego państwa członkowskiego lub dochodów osiągniętych w innym państwie członkowskim.

Niedopuszczalne byłoby różnicowanie sytuacji podmiotów ze względu na podejmowanie zatrudnienia w różnych państwach członkowskich Unii Europejskiej⁴⁹. Ta zasada jest immanentną częścią swobody przepływu pracowników. Nie może więc dziwić stwierdzenie Sądu Apelacyjnego w Katowicach, iż „nie powinno być zatem wątpliwości, iż skutek prawny przypisywany pozostawaniu w stosunku pracy bez

⁴⁸ Dz.Urz. UE L 166 z 30.04.2004 r., s. 1.

⁴⁹ Co do równego traktowania okresu zasiłku w Polsce i za granicą: Uchwała SN z 7 czerwca 2011 r. II UZP 3/11, <http://sn.pl/sites/orzecznictwo/Orzeczenia/II%20UZP%203-11.pdf> (dostęp 1 września 2019 r.).

uprzedniego rozwiązania stosunku pracy wykonywanego bezpośrednio przed dniem nabycia prawa do emerytury, polegający na zawieszeniu prawa do tego świadczenia bez względu na wysokość uzyskiwanego przychodu, powinien następować również w przypadku kontynuowania zatrudnienia na terenie każdego innego, poza Rzeczypospolitą Polską, państwa członkowskiego⁵⁰. Polskie orzecznictwo w pełni akceptuje pogląd, że pozostawanie ubezpieczonego w stosunku pracy w państwie członkowskim Unii Europejskiej jest objęte obowiązkiem jego rozwiązania w celu realizacji prawa do emerytury, na zasadzie art. 103a ustawy emerytalnej.

7. SENS EKONOMICZNY (NIE)ZAWIESZANIA PRAWA DO EMERYTURY

Emerytura jest świadczeniem mającym zapewniać bezpieczną egzystencję na starość, nie stanowi jedynie wypłaty środków zgromadzonych na koncie emerytalnym. Wynika to między innymi z charakteru składki jako świadczenia celowego i bezzwrotnego, w przeciwieństwie do wpłat na depozyty, które mają charakter oszczędnościowy i inwestycyjny. Świadczenia z funduszu emerytalnego mają więc za zadanie zapewnić minimalny standard życia obywatela⁵¹. Występują jednak czynniki powodujące nacisk na dopuszczenie „dorabiania” do emerytury, a w konsekwencji na zmianę treści ryzyka.

Pierwotną przyczyną odstępowania ustawodawców europejskich od zawieszania prawa do emerytury był duży popyt na pracę po II wojnie światowej. Ówczesna sytuacja społeczno-ekonomiczna wiązała się także

⁵⁰ Wyrok SA w Katowicach Wydział III Pracy i Ubezpieczeń Społecznych z 28 marca 2017 r. III AUa 1577/16, <https://www.saos.org.pl/judgments/283518> (dostęp 1 września 2019 r.).

⁵¹ Z tą zasadą koresponduje art. 19 ustawy z 17 października 1998 r. o systemie ubezpieczeń społecznych (Dz.U. Nr 137, poz. 887), który ogranicza roczną podstawę wymiaru składek do kwoty odpowiadającej trzydziestokrotności prognozowanego przeciętnego wynagrodzenia miesięcznego w gospodarce narodowej na dany rok kalendarzowy. Ograniczenie podstawy wymiaru ma za zadanie obniżenie przyszłych zobowiązań emerytalnych systemu emerytalnego.

z małą podażą pracy, która została zniwelowana dopiero po latach, na skutek eksplozji demograficznej i licznej migracji zarobkowej. W okresie niedostatecznej liczby siły roboczej na rynku kusząca stała się idea zatrudniania emerytów. Miało to niwelować braki kadrowe. Taka była też geneza wydania wspomnianego Rozporządzenia z 9 stycznia 1969 r. w sprawie niezawieszania prawa do emerytury lub renty.

W Polsce jednym z podstawowych powodów roszczeń społecznych dotyczących powstrzymania ustawodawcy od zawieszania prawa do emerytury jest niska wysokość świadczeń emerytalnych. Świadczenia emerytalne w Polsce zostały drastycznie zredukowane w wyniku reformy emerytalnej z 1999 r. Z raportu Komisji Europejskiej z 2012 r. wynika, że w wyniku przeprowadzonej reformy Polska należy do tych krajów Unii Europejskiej, gdzie poziom emerytur został zredukowany w największym stopniu⁵². Biorąc pod uwagę stopę zastąpienia, w Polsce emerytury publiczne zostały zmniejszone z 49% w 2010 r. do 19% w 2060 r., czyli o 62%⁵³. Należy zauważyć, że państwa, które ratyfikowały konwencję nr 102 Międzynarodowej Organizacji Pracy dotyczącą minimalnych norm zabezpieczenia społecznego, są zobowiązane do ukształtowania stopy zastąpienia na poziomie nie niższym niż 40% dla typowego uprawnionego-mężczyzny mającego żonę w wieku uprawniającym do świadczenia⁵⁴. Należałoby więc podkreślić, że obecna konstrukcja systemu emerytalnego może nadal przyczyniać się do składania żądań niezawieszania prawa do emerytury.

Negatywnym efektem odstępowania od zawieszania prawa do emerytury, z punktu widzenia stabilności ekonomicznej państwa, wydaje się także nacisk na obniżanie wieku emerytalnego. Możliwość łączenia emerytury z zarobkiem sprzyja żądaniom zmiany reguł ustawowych dotyczących wieku emerytalnego. Szybsze przejście na emeryturę

⁵² L. ORĘZIAK, *OFE. Katastrofa prywatyzacji emerytur w Polsce*, Warszawa 2014, s. 245; za: *The 2012 Ageing Report Economic and budgetary projections for the 27 EU Member States (2010-2060)*, «European Economy» 2/2012, s. 129.

⁵³ *Ibidem*. Większe cięcia emerytur przeprowadzono jedynie na Łotwie (o 68%).

⁵⁴ Konwencja nr 102 Międzynarodowej Organizacji Pracy dotycząca minimalnych norm zabezpieczenia społecznego (Dz.U. z 2005 r. Nr 93, poz. 775), tablica (załącznik do części XI) wypłaty okresowe dla typowych uprawnionych, pkt V.

umożliwiałyby szybsze „podwojenie” dochodów. W obecnej sytuacji demograficznej może to mieć jednak silnie negatywne konsekwencje dla budżetu państwa. Ustalanie wieku emerytalnego jest jednak pozo-
stawione decyzji politycznej ustawodawcy.

8. PODSUMOWANIE

Powyższe rozważania skłaniają do dwóch wniosków podsumowujących. Po pierwsze, podstawową zasadą dotyczącą realizacji prawa do emerytury jest obowiązek rozwiązania stosunku pracy. To utrudnienie ma głęboki sens prawny i ekonomiczny, bowiem państwo ma obowiązek zapewnić obywatelom świadczenia na starość, które mają mieć charakter pozwalający na godne życie na emeryturze, nieprzekraczające minimum potrzeb. Sytuacja umożliwienia łączenia emerytury z zarobkiem jest trudna do jednoznacznej oceny ekonomicznej, ze względu na sprzeczność potrzeb rynku z często niewystarczająco bogatym budżetem rządowym. Jednak ograniczenia łączenia prawa do świadczenia z wynagrodzeniem mają istotne poparcie w doktrynie prawa ubezpieczeń społecznych.

Z punktu widzenia konstrukcji prawnej ubezpieczenia emerytalnego należałoby postulować objęcie zawieszeniem również świadczenia otrzymywane po osiągnięciu powszechnego wieku emerytalnego. Nie wydaje się racjonalne, aby osoby, które rozwiązały stosunek pracy i następnie ponownie zawarły umowę o pracę, zarabiające wielokrotności średniej krajowej, otrzymywały świadczenie przysługujące na wypadek zajścia ryzyka socjalnego. Sytuacja demograficzna może jednak nie sprzyjać temu rozwiązaniu. Wydaje się, że w najbliższym czasie utrzyma się trend zmniejszania liczby ludzi w wieku produkcyjnym, co stworzy silny popyt na pracę osób w wieku poprodukcyjnym. Nie będą one tak chętne kontynuować pracy, mając świadomość, że świadczenie emerytalne, do którego nabyli prawo, zostanie zawieszane.

Po drugie, nie napawa optymizmem niekonsekwencja ustawodawcy w określaniu treści ryzyka emerytalnego. Na przestrzeni ostatnich kilku dziesięcioleci, przepisy w tej dziedzinie ulegały nieustannym

nowelizacjom. Taki stan rzeczy wzbudza nie tylko trudności z zachowaniem pewności prawa, ale także powoduje istotne problemy intertemporalne, prowadzące do sprzeczności z ustawą zasadniczą. Doktryna ubezpieczeń społecznych od dawna podnosi postulat jednoznacznej i trwałej regulacji problemu zawieszenia prawa do emerytury, który powinien zostać zrealizowany, zgodnie z zasadą *Minime sunt mutanda, quae interpretationem certam semper habuerunt*.

PRAWNA EWOLUCJA TREŚCI RYZYKA EMERYTALNEGO –
GŁOS W DYSKUSJI

Streszczenie

Ustawowa treść ryzyka emerytalnego ma pierwszorzędne znaczenie dla zasad realizacji prawa do emerytury. Już od końca XIX w. można zaobserwować kształtowanie się odrębności ryzyka emerytalnego względem pozostałych zdarzeń ubezpieczeniowych. Kluczowe znaczenie dla określenia zasięgu ochrony ma konstrukcja zawieszenia prawa do świadczenia. Doktryna prawa ubezpieczeń społecznych uznaje, że regulacja zawieszenia prawa do emerytury powinna uniemożliwiać łączenie świadczenia z zarobkami. Ryzyko emerytalne powinno być określone jako prawo do zaprzestania pracy po osiągnięciu wieku emerytalnego. Polski ustawodawca często zmienia treść zdarzenia ubezpieczeniowego, co wywołuje spory dotyczące rzeczywistego sformułowania ryzyka. Ponowne wprowadzanie regulacji zawieszenia prawa do emerytury do ustawy emerytalnej wiąże się także z problemami intertemporalnymi i zagadnieniem ochrony praw nabytych.

A CONTRIBUTION TO THE DISCUSSION ON THE STATUTORY EVOLUTION OF POST-RETIREMENT RISK

Summary

The statutory definition of post-retirement risk is a key factor in the determination of the principles governing pensioners' right to draw a pension. Since the late 19th century the concept of post-retirement risk has been observed to be following its own pattern of evolution compared with other aspects of insurance law. The legal construction of the notion that a pensioner's right to draw a benefit may be suspended is a crucial point in the determination of the scope of protection offered to pension plans. The doctrine on the right to social security says that the admission of the principle that a pensioner's benefits may be withheld if he or she is in paid employment automatically rules out the possibility of a pensioner drawing a pension while continuing to work. The definition of post-retirement risk should take into account the individual's right to retire on reaching the statutory retirement age. The Polish legislator has frequently amended the definition of the insurance case concerning retirement pensions, which has given rise to controversy relating to the determination of post-retirement risk. A restoration of the right to suspend a pensioner's right to draw a pension in the Polish law on retirement pensions would create problems with transitional provisions and acquired rights.

Słowa kluczowe: ryzyko emerytalne; prawo do emerytury; ustawa emerytalna; stosunek pracy; zawieszenie prawa.

Keywords: post-retirement risk; right to a pension; the Polish pension act; employment; suspension of a right.

Bibliografia

ANTONÓW K., *Prawo do emerytury*, Zakamycze 2003.

GRABOWSKI E., *Ubezpieczenia społeczne w państwach współczesnych*, Kraków-Warszawa 1911.

- GRABOWSKI E., *Ubezpieczenia społeczne w państwach współczesnych*, Warszawa 1923.
- JĘDRASIK-JANKOWSKA I., *Emerytury: kto daje i odbiera*, «Rzeczpospolita» z 25 lutego 2011 r., <https://www.rp.pl/arttykul/617723-Emerytury--kto-daje-i-odbiera---.html> (dostęp 1 września 2019 r.).
- JĘDRASIK-JANKOWSKA I., *Nierozwiązanie stosunku pracy jako przyczyna zawieszenia prawa do emerytury*, «Praca i zabezpieczenie społeczne» 9/2011, s. 22-27.
- JĘDRASIK-JANKOWSKA I., *Pojęcia i konstrukcje prawne ubezpieczenia społecznego*, Warszawa 2014.
- JĘDRASIK-JANKOWSKA I., *Pojęcia i konstrukcje prawne ubezpieczenia społecznego*, Warszawa 2017.
- JĘDRASIK-JANKOWSKA I., *Treść ryzyka emerytalnego*, [w:] *Konstrukcje prawa emerytalnego*, red. T. BIŃCZYCKA-MAJEWSKA, Zakamycze 2004, s. 69-90.
- JOŃCZYK J., *Prawo zabezpieczenia społecznego*, Zakamycze 2001.
- ORĘZIAK L., *OFE. Katastrofa prywatyzacji emerytur w Polsce*, Warszawa 2014.
- SZUBERT W., *Ubezpieczenie społeczne. Zarys systemu*, Warszawa 1987.